

Anna Mazurek

doktorantka
Wyższa Szkoła Prawa i Administracji
Rzeszowska Szkoła Wyższa

postgraduate student
WSPiA University of Rzeszów

Administracyjnoprawna ochrona zabytkowych nekropolii jako miejsc dziedzictwa kulturowego

Administrative and legal protection of historic necropolises as cultural heritage sites

Abstrakt

W artykule skonfrontowano obowiązujące przepisy prawa ze stanem faktycznym opieki nad zabytkowymi cmentarzami. Niniejsze opracowanie przedstawia analizę norm prawnych w zakresie ochrony zabytkowych nekropolii; koncentruje się na charakterystyce zabytkowych obiektów – cmentarzy oraz wskazuje na normy prawne, których zadaniem jest ochrona dziedzictwa kulturowego. Zwrócono uwagę na kwestie postępowania i opis procedur związanych z objęciem ochroną zabytkowych nekropolii, a także wyszczególniono instytucje odpowiedzialne za sprawowanie tej ochrony i zakres ich zadań. Podkreślono znaczenie ochrony zabytkowych obiektów – cmentarzy jako ochrony wartości, jakimi są dziedzictwo narodowe oraz tożsamość narodowa, prawna opieka nad zabytkowymi cmentarzami nie skupia się bowiem wyłącznie na ochronie miejsc pochówku ze względu na poszanowanie zwłok i w hołdzie zmarłym zasłużonym ojczyźnie, ale na równi dba o dziedzictwo kulturowe i otacza ochroną zabytkowe obiekty nekropolii o dużej wartości artystycznej, historycznej i kulturowej. Nie pominięto również problematyki opieki nad zabytkowymi polskimi cmentarzami położonymi poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej, a także źródeł finansowania renowacji zabytkowych obiektów oraz charakterystyki cmentarzy, które pełnią rolę wyjątkowych muzeów.

Słowa kluczowe: opieka nad zabytkami, zabytkowe cmentarze, dobra kultury, gminna ewidencja zabytków, cmentarz jako muzeum, cmentarz wojenny, zabytkowy grób, miejsca pamięci, poszanowanie dziedzictwa kulturowego

Abstract

The article confronts the current legal regulations with the actual state of guardianship of historic cemeteries. This study presents an analysis of legal norms in the field of protection of historic necropolises; it focuses on the characteristics of historic cemetery objects and indicates the legal norms whose task is to protect cultural heritage. Attention was drawn to the issues of proceeding and description of procedures related to the protection of historic necropolises, as well as the institutions responsible for the protection and the scope of their tasks. The importance of the protection of historic cemetery objects as a protection of values such as national heritage and identity was emphasized, as the legal care of historic cemeteries is not only focused on the protection of burial sites due to the respect for the bodies and in tribute to the deceased with merits for their homeland, but also takes care of cultural heritage and protects historic necropolis objects of high artistic, historical and cultural value. The issues concerning the protection of historical Polish cemeteries located outside the borders of the Republic of Poland, as well as sources of funding for the renovation of historic buildings and the characteristics of cemeteries, which serve as exceptional museums, were also taken into account.

Keywords: guardianship of monuments, historic cemeteries, cultural assets, municipal inventory of monuments, cemetery as a museum, war cemetery, historic grave, memorial sites, respect for cultural heritage

CZŁOWIEK NIE TRACI SWEJ GODNOŚCI w chwili śmierci i jego szczątkom należy się szacunek i odpowiednia ochrona prawna. Godności ludzkiej nadano w naszym kraju znaczenie konstytucyjne, opierając na niej pozostałe uregulowania. W preambule Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej stwierdzono: „Wszystkich, którzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali, wzywamy, aby czynili to, dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi, a poszanowanie tych zasad mieli za niewzruszoną podstawę Rzeczypospolitej Polskiej”. Z kolei art. 30¹ określa:

MAN DOES NOT LOSE HIS DIGNITY AT THE moment of death and his remains deserve respect and adequate legal protection. Human dignity has been given constitutional significance in our country, basing other regulations on it. The preamble of the Constitution of the Republic of Poland states: “We call upon all those who will apply this Constitution for the good of the Third Republic to do so paying respect to the inherent dignity of the person, his or her right to freedom, the obligation of solidarity with others, and respect for these principles as the unshakeable foundation of the Republic of Poland”. Article 30¹, in turn, states: “The inherent

„Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”. Zmarłemu, w poszanowaniu jego godności istoty ludzkiej, należy się pochówek i od niepamiętnych czasów ludzie grzebali bliskich. Dzisiaj pozostałości tych starych grobów stanowią obiekty objęte ochroną prawną jako zabytki archeologiczne. Jednak także nowsze cmentarze objęte są ochroną prawną, co wynika z przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami².

Cmentarz jako zabytek

Wyrażenie „zabytkowy cmentarz” nie ma długiej tradycji w naszej kulturze, a także nie jest poprawne pod względem terminologii prawnej. W potocznym rozumieniu cmentarz to miejsce przeznaczone do chowania zmarłych. Istnieją jednak precyzyjne wyjaśnienia pojęcia „cmentarz” w terminologii prawa powszechnego oraz prawa kanonicznego. I tak, w znaczeniu ścisłym, jako cmentarz rozumie się ogrodzony teren wyznaczony w oparciu o miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego lub wytyczne do takiego planu, służący do grzebania zwłok i szczątków ludzkich³. Znaczenie kanoniczne jest bardzo podobne, gdyż zgodnie z nim cmentarz to miejsce przeznaczone do chowania zwłok wiernych zmarłych⁴; różni się od znaczenia powszechnego jedynie uznaniem cmentarza za miejsce święte i jego przeznaczeniem do chowania wiernych przynależących do Kościoła.

Co prawda nawet podczas zaborów prawo zapewniło minimalne regulacje prawne dotyczące cmentarzy na ziemiach polskich, nakazując sytuowanie cmentarzy poza granicami miast, jak na przykład wydanym przez cesarza Fryderyka II w zaborze pruskim dekretem z 1773 roku, a także ustawą cara Aleksandra I wydaną w 1817 roku w Galicji⁵. Jednak pierwszym polskim aktem prawnym regulującym system ochrony zabytków, w tym zabytkowych cmentarzy, był wydany u progu odrodzenia państwa polskiego, bo dnia 31 października 1918 roku, dekret Rady Regencyjnej⁶. Był to doniosły moment po 123 latach niewoli i w obliczu niepewności przyszłych lat uznający roztoczenie opieki nad zdewastowanymi i zniszczonymi przez zaborców zabytkami przeszłości Polski za jeden z najważniejszych elementów odbudowy tożsamości

and inalienable dignity of the person shall constitute a source of freedoms and rights of persons and citizens. It shall be inviolable. The respect and protection thereof shall be the obligation of public authorities”. All deceased, with respect for their dignity as human beings, should be buried and from time immemorial people have buried their loved ones. Today, the remains of old graves are objects under legal protection as archaeological monuments. However, also newer cemeteries are under legal protection, which results from the provisions of the Act on the protection and guardianship of monuments².

The cemetery as a monument

The phrase “historic cemetery” does not have a long tradition in our culture and is not correct in terms of legal terminology. In a common sense, a cemetery is a place designed to bury the dead. However, there are precise explanations of the term “cemetery” in the terminology of common law and canon law. Thus, in the strict sense, a cemetery is a fenced area designated on the basis of a local spatial development plan or guidelines for such a plan, for the burial of human bodies and remains³. The canonical meaning is very similar, since according to it, a cemetery is a place intended for burying the bodies of the faithful dead⁴; it differs from the common meaning only by recognizing the cemetery as a holy place and its purpose to bury the faithful belonging to the Church.

It is true that even during the partitions, the law ensured minimum regulations for cemeteries in Polish lands, ordering that cemeteries be located outside the borders of cities, such as the 1773 decree issued by Emperor Frederick II in the Prussian partition, and the 1817 Act of Tsar Alexander I issued in Galicia⁵. However, the first Polish legal act regulating the system of protection of monuments, including historic cemeteries, was issued on the threshold of the rebirth of the Polish state, on 31 October 1918 by a decree of the Regency Council⁶. It was a momentous moment after 123 years of captivity and, in the face of the uncertainty of future years, it recognised the protection of the monuments of Poland’s past, devastated and destroyed by the invaders, to be one of the most important elements of rebuilding national identity and culture. Previously, there were no legal regulations

narodowej i kultury. Wcześniej bowiem nie istniały żadne regulacje prawne chroniące w systemowy sposób nasze dziedzictwo narodowe, które mogłyby stanowić pomoc dla działań Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości⁷ czy pojedynczych starych konserwatorów. W art. 12 lit. a dekret wprost wskazywał na podlegające prawnej opiece cmentarzyska, w art. 12 lit. c – nagrobki, zaś w art. 12 lit. g – aleje stare cmentarne oraz cmentarze. Ponadto stare cmentarze w świadomości społeczeństwa stanowiły miejsca szczególnej pamięci i troski, wynikającej z religijności i szacunku okazywanego szczątkom zmarłych. Duże znaczenie dla otaczania cmentarzy opieką miały także wytyczne dla proboszczów zawarte w prawie kanonicznym⁸ uznające parafialne miejsca pochówku za strefę sacrum.

Jednak pierwszą ogólnopolską ustawą uchylającą przepisy państw zaborczych w kwestiach regulujących aspekt pochówku była ustawa z 1932 roku⁹. Z kolei pierwsza ustawa regulująca sposób zakładania i funkcjonowania cmentarzy wojennych, gminnych i wyznaniowych, zastępująca przepisy zaborców w tym zakresie, została uchwalona w 1933 roku¹⁰. Prawo to obowiązywało prawie 30 lat i zostało zmienione dopiero Ustawą z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. z 1959 r. Nr 11, poz. 62), która wraz ze zmianami obowiązującymi do dnia dzisiejszego¹¹.

Jak twierdzi Daniel Janicki, przed II wojną światową nikt w Polsce nie dbał o stare cmentarze, a zachowane materiały źródłowe skupiają się głównie na wzmiankach o osobach zasłużonych dla kraju pochowanych na konkretnych nekropoliach¹². Autor, jako dowód dla swojej tezy, wskazuje także na słynne publikacje Kazimierza Władysława Wójcickiego¹³ oraz Stanisława Szenica¹⁴, które stanowią głównie źródło informacji odnośnie do życiorysów osób pochowanych na Cmentarzu Powązkowskim. Co prawda trudno w źródłowej literaturze przedmiotu doszukać się opracowań poświęconych stricte cmentarzom zabytkom i ich prawnej ochronie na przełomie XIX i XX wieku, jednak zachowały się liczne materiały źródłowe poświadczające, że cmentarze stanowiły obiekty troski jeszcze w XIX wieku, kiedy to podejmowano liczne próby spisania polskich grobów rozproszonych poza granicami kraju. Elita narodu wyczułonego na podtrzymanie pamięci i tradycji

protecting our national heritage in a systemic way that could help the activities of the Society for the Care of Monuments of the Past⁷ or the individual efforts of historic preservation officers. In Article 12(a), the decree explicitly indicated cemeteries subject to legal protection, in Article 12(c) – gravestones and in Article 12(g) – old cemetery alleys and cemeteries. Moreover, in the awareness of the society old cemeteries were places of special remembrance and care, resulting from religiousness and respect shown for the remains of the dead. The guidelines for parish priests contained in canon law⁸ which recognized parish burial sites as sacred zones, were also of great importance for the protection of cemeteries.

However, the first nationwide law repealing the laws of the partitioning states on matters regulating all aspects of burial was the 1932 law⁹. The first act regulating the establishment and functioning of war, municipal and religious cemeteries, replacing the laws of the partitioning states in this respect, was introduced in 1933¹⁰. This law was valid for almost 30 years and was changed only by the Act of 31 January 1959 on cemeteries and burying the dead (Journal of Laws of 1959 No. 11, item 62), which, together with the introduced changes, is valid until today¹¹.

According to Daniel Janicki, before World War II no one in Poland cared about old cemeteries, and the preserved source materials focus mainly on references to people of merit for the country buried in specific necropolises¹². The author, as a proof of his thesis, also points to the famous publications of Kazimierz Władysław Wójcicki¹³ and Stanisław Szenic¹⁴, which are mainly a source of information on the biographies of people buried at the Powązki Cemetery. Although it is difficult to find studies on cemeteries as monuments and their legal protection at the turn of the 20th century in the source literature on the subject, numerous source materials have survived to prove that cemeteries were objects of concern as early as in the 19th century, when numerous attempts were made to make a list of Polish graves scattered abroad. The elite of a nation sensitive to the preservation of the memory and traditions of the Polish state, which no longer existed at that time, took care of necropolises, graves and martyrological memorials in particular. In the middle of the 19th century, Eustachy Anastazy Marylski in mid-19th century made

nieistniejącego już wówczas państwa polskiego objęła opieką zwłaszcza nekropolie, groby i martyrologiczne pamiątki. Eustachy Anastazy Marylski w połowie XIX wieku podjął się próby zebrania wiadomości o wszystkich polskich grobach w Niemczech, Francji, Szwajcarii i Włoszech, a wybitny pisarz Józef Ignacy Kraszewski odnotował wszelkie napotkane pomniki grobowe we Włoszech¹⁵. To jednak tylko wybrane przykłady z licznych prób spisów i opisów grobów podejmowanych w XIX wieku.

Aktualnie obowiązująca ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹⁶ w art. 6 ust. 1 wskazuje na cmentarz oraz parki cmentarne jako na nieruchome zabytki, pojedyncze zabytkowe groby podlegają ochronie zabytkowej na podstawie art. 6 ust. 2 jako ruchomości, zaś cmentarzyska to zabytki archeologiczne (art. 6 ust. 3 tejże ustawy). Pojęcie cmentarza jako zabytku jest jednak znacznie bardziej złożone z punktu widzenia ustawodawcy i ochrony konserwatorskiej. Ochronie zabytkowej podlegać może cmentarz jako nieruchomość, ale ochrona ta może dotyczyć tylko poszczególnych obiektów znajdujących się w obrębie cmentarza. Ponadto ochronie zabytkowej podlegają polskie cmentarze i groby zlokalizowane poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej. Prawną ochroną objęte zostają także nie całe cmentarze jako nieruchomości, a tylko poszczególne groby, układy cmentarne, jak np. aleje, układy kwater, ogrodzenia, a nawet drzewostan czy cmentarne parki. Trudno tu o jednolitą ustawę regulującą tak różnorodny zakres zabytków związanych z nekropoliami; jest to temat bardzo złożony i wart poznania w odniesieniu do poszczególnych aspektów.

Oprócz regulacji ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami szczególne traktowanie zabytków – w tym także zabytkowych nekropolii – zostało wskazane w prawie budowlanym¹⁷. W 2018 roku znowelizowano ustawę o grobach i cmentarzach wojennych¹⁸, ustawodawca zaś zdefiniował pojęcie „groby wojenne” oraz wskazał na ministra kultury i dziedzictwa narodowego jako organ właściwy do udzielania dotacji celowej z budżetu państwa podmiotom sprawującym opiekę nad grobami i cmentarzami wojennymi. Artykuł 2 tejże ustawy bezpośrednio stanowi, że groby te „bez względu na narodowość i wyznanie osób w nich pochowanych, oraz formacje, do których osoby te należały, mają być pielęgnowane i otaczane

an attempt to gather information about all Polish graves in Germany, France, Switzerland and Italy, and the eminent writer Józef Ignacy Kraszewski noted all the grave monuments he encountered in Italy¹⁵. However, these are only selected examples from numerous attempts to list and describe graves made in the 19th century.

The current Act on the protection and guardianship of monuments¹⁶ in Article 6, paragraph 1 indicates the cemetery and cemetery parks as immovable monuments, individual historic graves are subject to monument protection under Article 6, paragraph 2 as movables, while funeral sites are archaeological monuments (Article 6, paragraph 3 of the same Act). However, the concept of a cemetery as a monument is much more complex from the point of view of the legislator and conservation protection. The cemetery may be subject to historic protection as immovable property, but this protection may apply only to individual objects located within the cemetery. Moreover, Polish cemeteries and graves located outside the borders of the Republic of Poland are subject to historic protection. Legal protection can be granted not to entire cemeteries as immovable property, but only to individual graves, cemetery layouts, such as alleys, layout of sections, fences, and even tree stands or cemetery parks. It is difficult to find a uniform law regulating such a diverse range of monuments related to necropolises; it is a very complex subject and worth exploring in relation to particular aspects.

In addition to the regulations of the Act on the protection and guardianship of monuments, special treatment of monuments – including historic necropolises – was indicated in construction law¹⁷. In 2018, the Act on War Graves and Cemeteries¹⁸ was amended, whereas the legislator defined the term “war graves” and indicated the Minister of Culture and National Heritage as the authority competent to grant a targeted subsidy from the state budget to entities taking care of war graves and cemeteries. Article 2 of the same law directly states that these graves “regardless of the nationality and religion of the persons buried in them, and the formations to which they belonged, are to be cared for and treated with due respect and seriousness”, while in Article 7 the legislator indicates that it is the municipalities that are responsible for the direct supervision of the condition

należnym tym miejscom szacunkiem i powagą”, zaś w art. 7 ustawodawca wskazuje, że to na gminach spoczywa obowiązek bezpośredniego dozoru nad stanem grobów i cmentarzy wojennych. Ponadto zabytkowe cmentarze podlegają przepisom ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych¹⁹, gdzie w art. 2 § 1 wskazano, że: „Utrzymanie cmentarzy komunalnych i zarządzanie nimi należy do właściwości wójtów (burmistrzów, prezydentów miast), na których terenie cmentarz jest położony”, a w § 2: „Utrzymanie cmentarzy wyznaniowych i zarządzanie nimi należy do związków wyznaniowych”.

Zabytkowe cmentarze, rozumiane jako nieruchomości, różnią się pod względem rodzaju i zalicza się do nich cmentarze wojenne, wojskowe, wyznaniowe oraz komunalne. Jednym ze śladów materialnych podczas wojen są cmentarze, na których pochowano – często bezimiennie – żołnierzy różnych armii. Najczęściej na jednym cmentarzu chowano poległych niezależnie od narodowości, gdyż celem nadrzędnym było godne upamiętnienie zarówno żołnierzy swoich wojsk, jak i przeciwników. Cmentarze te zlokalizowane są pośród lasów i pól, ale także w granicach nekropolii parafialnych; bywają zapomniane i zaniedbane, zarośnięte pokrzywami oraz uporządkowane, ogrodzone i obsadzone drzewami²⁰. W tym miejscu wskazać należy, że cmentarze i groby cywilne, w przeciwieństwie do grobów i cmentarzy wojennych, chronione są tylko przepisami krajowymi²¹. Ochronę nad cmentarzami wojennymi roztacza prawo międzynarodowe²². Z tego właśnie powodu to cmentarze wojenne stanowią najlepiej chronione przez prawo nekropolie, chociaż taka ustawowa ochrona nie jest tożsama z ochroną faktyczną i troską społeczeństwa o te miejsca spoczynku.

Różnorodność i liczba cmentarzy figurujących w rejestrze zabytków sprawiają, że stanowią one niezwykle cenne dziedzictwo kulturowe. Wśród zabytkowych cmentarzy, oprócz wojennych i wojskowych, liczną grupę stanowią cmentarze wyznaniowe. Na terenie Polski istnieje około 250 cmentarzy żydowskich wpisanych do rejestru zabytków, ponad 60 cmentarzy ewangelicko-augsburskich, ponad 500 cmentarzy rzymskokatolickich, 50 cmentarzy prawosławnych, ponad 100 cmentarzy komunalnych, ponadto ochroną otoczono cmentarze prywatne rodowe, cmentarze muzułmańskie, tatarskie i kalwińskie.

of war graves and cemeteries. In addition, historic cemeteries are subject to the provisions of the Act on cemeteries and burying the dead¹⁹, where Article 2 § 1 indicates that: “The maintenance and management of municipal cemeteries is the responsibility of the mayors of the towns and cities where the cemetery is located”, and in § 2: “The maintenance and management of religious cemeteries is the responsibility of religious associations”.

Historical cemeteries, understood as immovable property, differ in type and include war, military, religious and municipal cemeteries. One of the material traces of the wars are cemeteries where soldiers of various armies are buried, often nameless. Most often, the dead were buried in one cemetery, regardless of their nationality, because the main goal was to commemorate both the soldiers of one's own troops and the opponents with dignity. These cemeteries are located among forests and fields, but also within the boundaries of parish necropolises; they are sometimes forgotten and neglected, overgrown with nettles, whereas others are tidy, fenced and planted with trees²⁰. It should be pointed out here that civil cemeteries and graves, as opposed to war graves and cemeteries, are only protected by national legislation²¹. War cemeteries are protected under international law²². For this reason, war cemeteries are among the necropolises most protected by law, although such statutory protection is not the same as actual protection and public care for these resting places.

The variety and number of cemeteries listed in the register of historic monuments makes them an extremely valuable cultural heritage. Among historic cemeteries, apart from the war and military cemeteries, a large group are religious cemeteries. On the territory of Poland there are about 250 Jewish cemeteries entered in the register of historic monuments, over 60 Evangelical-Augsburg cemeteries, over 500 Roman Catholic cemeteries, 50 Orthodox cemeteries, over 100 municipal cemeteries, moreover, private family cemeteries, Muslim, Tartar and Calvinist cemeteries are under protection.

Several hundred funeral sites²³ qualified by the legislature as archaeological monuments are under the protection of the Minister of Culture and National Heritage. The register of historic monuments also includes more than 100 burial mounds, i.e. earth

Pod opieką ministra kultury i dziedzictwa narodowego znajduje się kilkaset cmentarzy²³ kwalifikowanych przez ustawodawcę jako zabytki archeologiczne. Do rejestru zabytków wpisanych jest również ponad 100 kurhanów, czyli nasypów ziemnych najczęściej o stożkowatym kształcie, z elementami drewnianymi, kamiennymi lub kamienno-drewnianymi, które od neolitu aż do epoki żelaza²⁴ pełniły rolę pomieszczeń grobowych²⁵. Czas powstania większości kurhanów zachowanych na ziemiach polskich i znajdujących się pod prawną ochroną jako nieruchome zabytki archeologiczne datowany jest na wczesną epokę brązu oraz wczesne średniowiecze²⁶.

Ochronie zabytkowej podlegają nie tylko całe cmentarze, ale także wyodrębnione fragmenty oraz pojedyncze nagrobki²⁷. Zabytkami wpisanymi do rejestru są układy przestrzenne cmentarzy w Bydgoszczy i Pęciszewie wraz z drzewostanem cmentarnym, aleja cmentarna w Jarosławiu, układ kwater cmentarza w Piotrkowie Trybunalskim, sektor I cmentarza komunalnego z drzewostanem w miejscowości Wojnicz, kilkanaście fragmentów różnych cmentarzy z terenu całej Polski, a także ogrodzenia kilku cmentarzy, schodki prowadzące na teren cmentarza w Krzemienicy, mur cmentarny z bramkami i portalami oraz epitafiami w miejscowości Koziegłówni.

Ochrona zabytkowych polskich cmentarzy i grobów poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zajmuje się także projektami związanymi z finansowaniem i ochroną zabytkowych grobów, nekropolii i cmentarzy wojennych poza granicami państwa z uwagi na ich ogromny udział w dziedzictwie kulturowym Polski. W ostatnich latach kompleksowym pracom konserwatorskim poddano Cmentarz Łyczakowski we Lwowie – jedną z najstarszych europejskich nekropolii. Prace te, prowadzone z polecenia ministerstwa przez Fundację Dziedzictwa Kulturowego, od dziesięciu lat są ukierunkowane na odnowę nagrobków osób zasłużonych w historii narodu, a także nagrobków o szczególnej wartości artystycznej oraz wykonanych techniką o wysokich walorach artystycznych. Na terenie Ukrainy Rada Ochrony

structures most often of a conical shape, with wooden, stone or stone-wooden elements, which from the Neolithic to the Iron Age²⁴ served as burial rooms²⁵. Most of the burial mounds preserved on Polish lands and covered by legal protection as immovable archaeological monuments date back to the early Bronze Age and the early Middle Ages²⁶.

Not only entire cemeteries, but also individual fragments and single tombstones are subject to monument protection²⁷. The monuments entered in the register include the spatial layouts of cemeteries in Bydgoszcz and Pęciszewo together with the cemetery tree stand, the cemetery avenue in Jarosław, the layout of cemetery sections in Piotrków Trybunalski, sector I of the municipal cemetery with the tree stand in Wojnicz, several fragments of various cemeteries from all over Poland, as well as fences of several cemeteries, stairs leading to the cemetery in Krzemienica, the cemetery wall with gates and portals and epitaphs in Koziegłówni.

Protection of historical Polish cemeteries and graves outside the Republic of Poland

The Ministry of Culture and National Heritage also deals with projects related to the financing and protection of historical graves, necropolises and war cemeteries abroad due to their huge share in the cultural heritage of Poland. In recent years, the Lychakiv Cemetery in Lviv – one of the oldest European necropolises – has undergone comprehensive conservation work. These works, carried out at the request of the Ministry by the Cultural Heritage Foundation, have for ten years been aimed at restoring tombstones of persons of merit in the history of the nation, as well as tombstones of special artistic value and made using techniques of high artistic value. In Ukraine, the Council for the Protection of the Memory of Struggle and Martyrdom Sites has financed recent renovations of military sections and the chapel-mausoleum of soldiers killed during World War I and 1919-1920 in Zborów, as well as conservation works on the valuable tombstone of General Józef Dwernicki²⁸ in the cemetery in Łopatyn. In addition, Polish monument protection officers restored damaged and devastated tombstones in the Catholic cemetery

Pamięci Walk i Męczeństwa finansowała niedawne renowacje kwater wojskowych oraz kaplicy-mauzoleum żołnierzy poległych podczas I wojny światowej i w latach 1919-1920 w Zborowie, a także prace konserwatorskie przy cennym nagrobku generała Józefa Dwernickiego²⁸ na cmentarzu w Łopatynie. Ponadto polscy konserwatorzy restaurowali zniszczone i zdewastowane nagrobki na cmentarzu katolickim w Drohobyczu oraz dwa groby nekropolii w Mościskach. Prace konserwatorskie przy renowacji zabytkowych grobów zostały podjęte także w Mołdawii na polskich cmentarzach w miejscowościach Kiszyniów i Raszków, w Chorwacji w miejscowości Rovinj, na terenie belgijskiej nekropolii Ixelles oraz na cmentarzu w Montmorency we Francji.

Cmentarz jako muzeum

Zabytkowe nekropolie mogą także pełnić rolę muzeum. W Polsce istnieje kilka takich wyjątkowych miejsc, jak na przykład Stary Cmentarz Żydowski we Wrocławiu, który w 1975 roku został wpisany do rejestru zabytków, a od 1991 roku jako Muzeum Sztuki Cmentarnej jest udostępniany do zwiedzania. Zabytkową nekropolię obowiązują wobec tego przepisy ustawy o muzeach²⁹, a za zwiedzanie pobierane są opłaty. Kolejnymi przykładami cmentarzy muzeów są zabytkowe cmentarze żydowskie w Warszawie przy ul. Okopowej i na Bródnie, przy ul. św. Wincentego, będące pod opieką Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie. Z kolei zabytkowy cmentarz w Opinogórze wchodzi w skład Zespołu Pałacowo-Parkowego przy Muzeum Romantyzmu w Opinogórze.

Trzeba przy tym zwrócić uwagę na muzea tworzone przy zabytkowych cmentarzach wojennych w celu ochrony i upamiętnienia miejsc dziedzictwa narodowego. Takie właśnie miejsce pamięci narodowej w Łambinowicach koło Opola stanowi cały obszar Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych, które – oprócz budynków z ekspozycjami muzealnymi – skupia pod swoją pieczęcią Stary Cmentarz Jeniecki, Cmentarz Jeńców Radzieckich oraz Cmentarz Jeńców Obozów Pracy. Innym powszechnie znanym miejscem pamięci jest Polski Cmentarz Wojenny na Monte Cassino, gdzie w 2014 roku otwarto Muzeum Pamięci 2 Pułku Polskiego, aby jeszcze skuteczniej

in Drohobycz and two graves in the necropolis in Mościska. Conservation works on the restoration of historic graves were also undertaken in Moldova in Polish cemeteries in Chişinău and Raszków, in Croatia in Rovinj, in the Belgian necropolis of Ixelles and in the cemetery in Montmorency, France.

The cemetery as a museum

Historical necropolises can also serve as a museum. There are several exceptional places like this in Poland, such as the Old Jewish Cemetery in Wrocław, which was entered into the register of historic monuments in 1975 and has been open to the public since 1991 as the Museum of Cemetery Art. Therefore, the historic necropolis is subject to the provisions of the Act on museums²⁹, and fees are charged for visiting. Other examples of cemeteries-museums are the historic Jewish cemeteries in Warsaw on Okopowa Street and in Bródno, at Św. Wincentego Street, under the care of the Jewish Religious Community in Warsaw. The historic cemetery in Opinogóra is part of the Palace and Park Complex at the Museum of Romanticism in Opinogóra.

It is worth paying attention to the museums created at historic war cemeteries in order to protect and commemorate national heritage sites. Such a place of national remembrance in Łambinowice near Opole includes the entire area of the Central Museum of Prisoners of War, which – apart from the buildings with museum exhibitions – includes the Old POW Cemetery, the Soviet POW Cemetery and the Labour Camp Cemetery. Another well-known memorial is the Polish War Cemetery at Monte Cassino, where the Memorial Museum of the 2nd Polish Regiment was opened in 2014 in order to familiarize visitors with the history of the place and the deeds of heroic soldiers fighting for the liberation of their homeland.

Institutions protecting historic cemeteries

Many authorities are involved in the protection of historic cemeteries, both at national, voivodship and local level. The overriding institution is the Monuments Preservation Department together with the General Monument Inspector acting on behalf of the

zapoznawać zwiedzających z historią miejsca i z czynami bohaterskich żołnierzy walczących o wyzwolenie ojczyzny.

Instytucje opiekujące się zabytkowymi cmentarzami

W ochronę zabytkowych cmentarzy zaangażowanych jest wiele organów, zarówno na szczeblu krajowym, jak i wojewódzkim oraz lokalnym. Nadrzedną instytucją jest Departament Ochrony Zabytków wraz z Generalnym Konserwatorem Zabytków, działający w imieniu ministra kultury i dziedzictwa narodowego. Szczegółowe zadania Departamentu Ochrony Zabytków regulowane są rozporządzeniem³⁰, a w zakresie obowiązków wchodzi zwłaszcza wszelkie działania ochronne wobec zabytków wynikające z polityki Rady Ministrów, takie jak opracowywanie projektu ochrony zabytków w ujęciu krajowym, prowadzenie ewidencji i gromadzenie dokumentacji podpisanej pomiędzy wojewódzkimi konserwatorami zabytków a władzami samorządów i muzeów w zakresie ochrony zabytków, koordynowanie realizacji Konwencji UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego oraz prowadzenie spraw związanych z udzielaniem dofinansowania na prowadzenie prac konserwatorskich i restauratorskich przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków.

Z kolei Generalny Konserwator Zabytków, w myśl ustawy z 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami³¹, zajmuje się przede wszystkim opracowywaniem krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, prowadzeniem krajowej ewidencji zabytków oraz sprawowaniem nadzoru nad działalnością wojewódzkich konserwatorów zabytków. Na szczeblu województwa najważniejszymi organami zajmującymi się ochroną zabytków jest Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków wraz z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Pełnią one kontrolę nad organami samorządów administracji w zakresie przestrzegania i stosowania przepisów chroniących zabytki, organizują i koordynują działania z zabezpieczaniem ich przed zniszczeniami i przestępstwami, prowadzą badania i dokumentację zabytków. Zadania Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków polegają między innymi na wydawaniu decyzji w sprawie uznania cmentarza lub ruchomego

Minister of Culture and National Heritage. The detailed tasks of the Monuments Preservation Department are defined by a regulation³⁰, and the scope of responsibilities includes in particular all protection activities concerning monuments resulting from the policy of the Council of Ministers, such as developing a project for the preservation of historical monuments in the national perspective, keeping records and collecting documentation signed between voivodeship monument protection officers and authorities of local governments and museums in the field of monuments protection, coordinating the implementation of the UNESCO Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, and conducting matters related to the funding for carrying out conservation and restoration works on the objects entered in the register of historic monuments.

The General Monument Inspector, pursuant to the Act of 2003 on the Protection and Guardianship of Monuments³¹, is primarily involved in the development of the National Heritage Preservation and Protection Programme, maintaining the national inventory of monuments and supervising the activities of voivodeship monuments protection officers. At the voivodeship level, the most important authorities dealing with monument protection are the Voivodeship Monuments Protection Office together with the Voivodeship Monuments Protection Officer. They exercise control over administrative self-government bodies in terms of compliance and application of regulations protecting monuments, organize and coordinate actions to protect them from damage and crime, conduct research and record monuments. The tasks of the Voivodeship Monuments Protection Officer include issuing decisions on recognising a cemetery or a movable necropolis object as a monument, issuing permits to carry out works on these monuments, keeping a register and voivodeship inventory of monuments, as well as organizing and conducting inspections in the field of protection over historic cemeteries or their historic fragments.

The Council for the Protection of Martyrdom Monuments was created by the Act of 2 July 1947³², reporting to the then Minister of Culture and Arts; by the 1988 Act, its name was changed to the Council for the Protection of the Memory of Struggle and Martyrdom Sites³³, and it was subject to the Prime

obiekty nekropolii za zabytek, wydawaniu zezwoleń na prowadzenie prac przy tych zabytkach, prowadzeniu rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także organizowaniu i prowadzeniu kontroli w zakresie ochrony nad zabytkowymi cmentarzami lub ich zabytkowymi fragmentami.

Ustawą z dnia 2 lipca 1947 roku została utworzona Rada Ochrony Pomników Męczeństwa³², podlegająca ówczesnemu ministrowi kultury i sztuki; ustawą z 1988 roku zmieniono jej nazwę na Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa³³, a podlegała ona prezesowi Rady Ministrów. Jej zadaniem było sprawowanie opieki nad miejscami związanymi z męczeństwem i walkami oraz upamiętnianie faktów, wydarzeń i osób z nimi związanych. Ponadto Rada oceniała stan zachowania obiektów pamięci narodowej, a w szczególności mogił i cmentarzy wojennych i walk narodowyzwoleniczych, cmentarzy ofiar hitlerowskiego terroru oraz pomników. Szczegóły odnośnie do trybu działania Rady i spraw organizacyjnych zostały zawarte w Rozporządzeniu Rady Ministrów z 1988 roku³⁴. Z dniem 1 sierpnia 2016 roku kompetencje Rady w zakresie rejestru miejsc pamięci poza granicami kraju przejęło Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Instytut Pamięci Narodowej.

W 2016 roku, wraz ze zmianą ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu³⁵, zmieniono także ustawę z 1933 roku o grobach i cmentarzach wojennych. Wprowadzona zmiana dotyczy dodania przepisów określających zasady udzielania dotacji z budżetu państwa na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi. Dodany został także punkt rozszerzający zakres działań wojewody o zatwierdzanie planów cmentarzy wojennych oraz o sprawy dotyczące ogólnego zarządu cmentarzami wojennymi, ze szczególnym uwzględnieniem spraw związanych z ewidencją, remontem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych³⁶.

Oprócz instytucji państwowych opieką nad zabytkami dziedzictwa narodowego, w tym także zabytkowymi grobami i cmentarzami, zajmują się liczne organizacje społeczne o zasięgu krajowym, jak na przykład Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, organizacje o charakterze lokalnym i regionalnym oraz diecezjalni konserwatorzy zabytków działający pod delegaturą biskupów diecezjalnych i otaczający

Minister. Its task was to take care of places connected with martyrdom and fights and to commemorate facts, events and people connected with them. Moreover, the Council assessed the state of preservation of national memorials, in particular war graves and cemeteries and national liberation struggles, cemeteries of the victims of Nazi terror and monuments. Details of the Council's operating procedures and organisational matters were included in the 1988 Council of Ministers Regulation³⁴. As of 1 August 2016, the Council's competence regarding the register of memorial sites abroad was taken over by the Ministry of Culture and National Heritage and the Institute of National Remembrance.

In 2016, along with the amendment to the Act on the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation³⁵, the Act of 1933 on war graves and cemeteries was also amended. The introduced change concerns the addition of provisions defining the rules of granting subsidies from the state budget for the financing of tasks related to the protection of war graves and cemeteries. A point was also added to extend the scope of the voivode's activities to include the approval of plans for war cemeteries and matters relating to the general management of war cemeteries, with particular emphasis on matters relating to the registration, renovation and maintenance of war graves and cemeteries³⁶.

Apart from state institutions, the protection of national heritage monuments, including historic graves and cemeteries, is performed by numerous national social organizations, such as the Society for the Protection of Monuments, local and regional organizations and diocesan conservators working under the delegation of diocesan bishops and taking care of monuments of religious significance. In some dioceses, there are even special Commissions for Sacred Art, which also protect cemeteries, graves and cemetery chapels³⁷.

Entry of the cemetery in the register and inventory of monuments

When discussing this issue, it is necessary to characterize the individual stages of activities aimed at the

opieką zabytki o znaczeniu sakralnym. Przy niektórych diecezjach powoływane są nawet specjalne Komisje do Spraw Sztuki Sakralnej, które swoim działaniem ochronnym otaczają także cmentarze, groby i kaplice cmentarne³⁷.

Wpis cmentarza do rejestru i ewidencji zabytków

Przy omawianiu niniejszego zagadnienia należy uznać za konieczne dokonanie charakterystyki poszczególnych etapów działań służących ochronie zabytkowych cmentarzy oraz wskazać, że objęcie prawną ochroną grobów, cmentarzy i elementów składowych nekropolii w myśl obowiązującej ustawy o ochronie zabytków³⁸ następuje z chwilą dokonania wpisu do rejestru zabytków. Rejestr ten stanowi podstawowe źródło wiedzy dla wojewódzkich konserwatorów zabytków, wpisu zaś dokonuje się na podstawie decyzji administracyjnej wojewódzkiego konserwatora zabytków. Wydanie decyzji jest poprzedzone procesem administracyjnym, a jego wynik zależy od spełnienia warunków, które określa art. 107 § 1 i 2 Kodeksu postępowania administracyjnego³⁹, tj. od pozytywnego zakończenia procesu badań materiału dowodowego o istotnym znaczeniu, rozumianego jako wszelkie dokumentacje, opracowania i opinie, ekspertyzy, dostępne materiały archiwalne itd.

W obowiązującym porządku prawnym postępowanie o wpis do rejestru zabytków może zostać wszczęte z urzędu – na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków – lub na wniosek osób lub instytucji, które są właścicielami zabytku lub użytkownikami wieczystymi gruntu, na którym został pobudowany zabytek. Ponadto ustawodawca udzielił prawa do zgłoszenia cmentarza do wpisu do rejestru zabytków także stowarzyszeniom i organizacjom społecznym, które zajmują się ochroną dziedzictwa kulturowego zgodnie ze swoimi zadaniami statutowymi⁴⁰.

Decyzja o wpisie do rejestru zabytków wywołuje szereg skutków prawnych. Dotyczą one przede wszystkim ograniczeń w swobodnym użytkowaniu zabytkowych cmentarzy. Prowadzenie wszelkich prac, a więc na przykład konserwacja zabytkowych rzeźb cmentarnych, nagrobków, sytuowanie nowych współczesnych grobowców uzależnione jest bowiem

protekcją historycznych cmentarzy i do wskazać, że ochrona historycznych cmentarzy i elementów nekropolii w myśl obowiązującej ustawy o ochronie zabytków³⁸ następuje z chwilą dokonania wpisu do rejestru zabytków. Rejestr ten stanowi podstawowe źródło wiedzy dla wojewódzkich konserwatorów zabytków, wpisu zaś dokonuje się na podstawie decyzji administracyjnej wojewódzkiego konserwatora zabytków. Wydanie decyzji jest poprzedzone procesem administracyjnym, a jego wynik zależy od spełnienia warunków, które określa art. 107 § 1 i 2 Kodeksu postępowania administracyjnego³⁹, tj. od pozytywnego zakończenia procesu badań materiału dowodowego o istotnym znaczeniu, rozumianego jako wszelkie dokumentacje, opracowania i opinie, ekspertyzy, dostępne materiały archiwalne itd.

protekcją historycznych cmentarzy i do wskazać, że ochrona historycznych cmentarzy i elementów nekropolii w myśl obowiązującej ustawy o ochronie zabytków³⁸ następuje z chwilą dokonania wpisu do rejestru zabytków. Rejestr ten stanowi podstawowe źródło wiedzy dla wojewódzkich konserwatorów zabytków, wpisu zaś dokonuje się na podstawie decyzji administracyjnej wojewódzkiego konserwatora zabytków. Wydanie decyzji jest poprzedzone procesem administracyjnym, a jego wynik zależy od spełnienia warunków, które określa art. 107 § 1 i 2 Kodeksu postępowania administracyjnego³⁹, tj. od pozytywnego zakończenia procesu badań materiału dowodowego o istotnym znaczeniu, rozumianego jako wszelkie dokumentacje, opracowania i opinie, ekspertyzy, dostępne materiały archiwalne itd.

In the current legal order, the proceedings for entry into the register of historic monuments may be initiated ex officio – at the request of the voivodship monument protection officer – or at the request of persons or institutions that are owners of the monument or perpetual usufructuaries of the land on which the monument was built. Moreover, the legislator has granted the right to initiate the procedure of entering a cemetery in the register of historic monuments also to social associations and organizations that deal with the protection of cultural heritage in accordance with their statutory tasks⁴⁰.

The decision on the entry in the register of historic monuments has a number of legal effects. They mainly concern the restrictions on the free use of historic cemeteries. All works, such as the conservation of historical cemetery sculptures, gravestones and the location of new contemporary tombs, are subject to obtaining the permission of the voivodship monument protection officer⁴¹.

Regardless of the register of historic monuments, the legislator imposed an obligation on voivodship monument protection officers and local governments to keep an inventory of monuments. In the regulation contained in the regulation of the Minister of Culture and National Heritage of 2011⁴², the legislator specified the role of this inventory and the manner of its keeping. According to the regulation, the inventory of monuments should be a source of basic

od uzyskania zezwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków⁴¹.

Niezależnie od prowadzenia rejestru zabytków ustawodawca nałożył na wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz na samorządy lokalne obowiązek prowadzenia ewidencji zabytków. W regulacji zawartej w rozporządzeniu ministra kultury i dziedzictwa narodowego z 2011 roku⁴² ustawodawca sprecyzował rolę tej ewidencji oraz sposób jej prowadzenia. W myśl rozporządzenia ewidencje zabytków powinny stanowić źródło podstawowych informacji o obiektach zabytkowych, takich jak dane administracyjno-adresowe, a także rys historyczny, opis cmentarza lub elementu nekropolii, fotografie i plany. Nadrzędnym celem prowadzenia rejestrów zabytków jest rozpoznanie obiektów zabytkowych w terenie oraz ich dokumentacja merytoryczna, adresowa i administracyjna.

Zestawienie treści powyższych przepisów uwiadcza zasadnicze różnice między rejestrem a ewidencją zabytków. Ogólnie rzecz biorąc, wpis do rejestru zabytków pociąga za sobą skutki prawne w postaci objęcia danego obiektu ochroną prawną, co wiąże się z umożliwieniem instytucjom państwa ingerencji w podlegające konstytucyjnej ochronie prawo własności. Wpis do rejestru zabytków poprzedzony jest analizą i dokonaniem wyboru tego konkretnego zabytku spośród obiektów tego samego typu, ale reprezentujących niższą wartość kulturową. Natomiast ewidencja zabytków w myśl wspomnianego rozporządzenia ma być odzwierciedleniem całego zasobu zabytkowych nekropolii znajdujących się w obrębie danej gminy i całego województwa, a rozpoznania ich powinny być dokonywane na podstawie przeprowadzonych i udokumentowanych badań – historycznych i terenowych. Praktyka pokazuje, że wpis do wojewódzkiej ewidencji zabytków stanowi nierzadko jedyne źródło informacji na temat zabytkowych grobów, cmentarzy lub ich wyodrębnionych fragmentów przedstawiających wartość historyczną i kulturową.

Ochrona zabytkowych nekropolii przez samorządy lokalne

Ochrona zabytkowych cmentarzy należy bezpośrednio do obowiązków samorządu lokalnego gminy, na terenie której się znajdują. Artykuł 4 ustawy

informacji o obiektach historycznych, takich jak dane administracyjne i adresowe, a także cechy historyczne, opis nekropolii, fotografie i plany. Głównym celem prowadzenia rejestrów zabytków jest zidentyfikowanie obiektów historycznych w terenie i ich faktycznej, adresowej i administracyjnej dokumentacji.

Podsumowanie treści powyższych przepisów ujawnia fundamentalne różnice między rejestrem a ewidencją zabytków. W ogólnym zarysie, rejestracja w rejestrze zabytków ma skutki prawne w postaci objęcia danego obiektu ochroną prawną, co wiąże się z umożliwieniem instytucjom państwa ingerencji w podlegające konstytucyjnej ochronie prawo własności. Wpis do rejestru zabytków poprzedzony jest analizą i dokonaniem wyboru tego konkretnego zabytku spośród obiektów tego samego typu, ale reprezentujących niższą wartość kulturową. Natomiast ewidencja zabytków w myśl wspomnianego rozporządzenia ma być odzwierciedleniem całego zasobu zabytkowych nekropolii znajdujących się w obrębie danej gminy i całego województwa, a rozpoznania ich powinny być dokonywane na podstawie przeprowadzonych i udokumentowanych badań – historycznych i terenowych. Praktyka pokazuje, że wpis do wojewódzkiej ewidencji zabytków stanowi nierzadko jedyne źródło informacji na temat zabytkowych grobów, cmentarzy lub ich wyodrębnionych fragmentów przedstawiających wartość historyczną i kulturową.

Protection of historic necropolises by local governments

The protection of historic cemeteries is a direct responsibility of the local government of the municipality where they are located. Article 4 of the Act on the protection and guardianship of monuments⁴³ indicates that municipalities are required “to ensure the legal, organizational and financial framework for the permanent preservation of historical monuments, including their management and maintenance”; the municipality’s tasks also include preventing “threats that may damage the value of monuments”. In the current legal order, municipalities are obliged to keep inventories of the monuments located on their territories, as well as to develop and implement municipal

o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁴³ wskazuje, że gminy mają obowiązek dbania o „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie”; do zadań gminy należy także zapobieganie „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. W obowiązującym porządku prawnym gminy są zobowiązane do prowadzenia ewidencji zabytków znajdujących się na ich terenach, a także opracowywania i wdrażania gminnych programów opieki nad zabytkami. Praktyka pokazuje jednak, że część gmin nie wywiązuje się z obowiązku tworzenia takiego programu, a nawet jeśli jest on opracowany, to samorządy lokalne na tym poprzestają i nie dokładają starań, aby ten program wdrażać. Potwierdzeniem powyższego jest nierzadki widok zaniedbanych i zapomnianych zabytkowych nekropolii, głównie tych z czasów I wojny światowej i położonych pośród lasów. Według danych NIK po kontroli z 2017 roku⁴⁴ wśród skontrolowanych samorządów lokalnych większość nie posiadała aktualnego programu opieki nad zabytkami, natomiast podejście władz gmin do spełnienia tego wymogu ustawowego sprowadzało się do wskazywania na brak środków finansowych w budżecie gminy na opiekę nad zabytkami, a także nieświadomość i nieznajomość przepisów prawa przez pracowników urzędów w zakresie tego obowiązku. W założeniu ustawodawcy opracowywanie i wdrażanie przez gminy programów opieki nad lokalnymi zabytkami miało mobilizować prawnie gminy do dążenia do poprawy stanu zachowania zabytków, w tym także zabytkowych cmentarzy oraz stanowić podstawę do podejmowania działań w zakresie prowadzenia prac służących ochronie zabytków, czyli prac konserwatorskich, restauratorskich, a także działań mających na celu upowszechnianie i promocję dziedzictwa kulturowego rejonu.

Podsumowanie

Konkludując powyższe rozważania, podnieść należy, że w świetle obowiązujących przepisów prawa zabytkowe cmentarze traktowane całościowo jako obiekt zabytkowy lub jako elementy składowe cmentarza, będące pod ochroną konserwatora zabytków, są chronione w dostateczny sposób, który umożliwia ich

programmes of care for monuments. However, practice shows that some municipalities fail to meet the obligation to create such a programme, and even if it is developed, the local governments do not make any efforts to implement it. This is confirmed by the frequent sight of neglected and forgotten historic cemeteries, mainly those from the First World War and located in the middle of forests. According to the data of the Supreme Audit Office (NIK) after the audit of 2017⁴⁴, among the local governments audited, most of them did not have a current monument care programme, while the approach of the municipal authorities to comply with this statutory requirement was to point out the lack of funds in the municipal budget for the care of monuments, as well as the unawareness and ignorance of the law by the employees of the offices in terms of this obligation. According to the legislator's assumption, the development and implementation of programmes for the care of local monuments by the municipalities was to mobilize the municipalities in legal terms to strive for the improvement of the state of monument preservation, including historic cemeteries, and to provide a basis for undertaking activities aimed at the protection of monuments, i.e. conservation and restoration works, as well as activities aimed at the dissemination and promotion of cultural heritage of the region.

Conclusion

Concluding the above considerations, it should be noted that in the light of the applicable laws, historic cemeteries treated as a whole as a monument or as components of a cemetery, which are under the protection of a historic preservation officer, are sufficiently protected to survive as a cultural heritage and to be handed over in good condition to the next generation. However, it is worth noting that even the most perfect laws will not guarantee the protection of historic cemeteries, as it is necessary for the protection activities to be recognized as important by local governments and society. For several years now, a trend has been observed in the involvement of municipal authorities, volunteer fire brigades, community members and residents of areas where historic cemeteries are located, in actions to clean up these memorial sites. The works include

przetrawianie jako dziedzictwa kulturowego i przekazanie w dobrym stanie kolejnemu pokoleniu. Jednakże warto zauważyć, że nawet najdoskonalsze ustawy nie zagwarantują ochrony zabytkowych cmentarzy, gdyż jest konieczne, aby działania ochronne zostały uznane za ważne w świadomości samorządów lokalnych i społeczeństwa. Od kilku lat można zaobserwować trend polegający na zaangażowaniu władz gmin, ochotniczych straży pożarnych, społeczników oraz mieszkańców obszarów, gdzie zlokalizowane są zabytkowe cmentarze, w akcje porządkowania tych miejsc pamięci. Prowadzone są prace zarówno przy odchwaszczaniu, koszeniu trawy, jak i renowacji zabytkowych grobów, ogrodzeń, porządkowaniu zieleni na obszarach nekropolii. Należy przy tym wskazać także na cmentarze zupełnie zapomniane przez samorządy i okolicznych mieszkańców, co wynika najczęściej z braku świadomości na temat ogromnej wartości tych nekropolii dla dziedzictwa kulturowego. Warto więc położyć nacisk na przeprowadzenie kampanii społecznych mających na celu uświadamianie władzom gmin konieczności opieki nad zabytkowymi cmentarzami i wskazywanie innych źródeł niż niewielkie budżety gmin do pozyskiwania środków na renowację, na przykład dotacji celowych udzielanych przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego. ■

Anna Mazurek – doktorantka WSPiA Rzeszowskiej Szkoły Wyższej w dziedzinie nauk prawnych, magister ekonomii, członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu.

weeding, mowing the grass, as well as renovation of historic graves, fences, cleaning up greenery in the necropolis areas. It should also be noted that some cemeteries are completely forgotten by local governments and local residents, which is most often due to a lack of awareness of the great value of these necropolises for cultural heritage. Therefore, it is worth putting emphasis on conducting social campaigns aimed at making municipal authorities aware of the need to take care of historic cemeteries and pointing out sources other than small municipal budgets for obtaining funds for renovation, for example, targeted subsidies granted by the Minister of Culture and National Heritage. ■

Anna Mazurek – PhD student at the WSPiA University of Rzeszów in the field of legal sciences, Master of Economics, member of the Society of Friends of Science in Przemyśl.

Przypisy

- 1 Art. 30. Zasada ochrony godności człowieka – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze sprost. i ze zm.).
- 2 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 ze zm.).
- 3 A. Jaroszyński, *Cmentarze i chowanie zmarłych*, [w:] *Encyklopedia podręczna. Prawo na co dzień*, Warszawa 1973, s. 74.
- 4 F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne, podręcznik dla duchowieństwa*, Opole 1958, s. 378.
- 5 J. Dziobek-Romański, *Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kanonicznych*, „Rocznik Historyczno-Archivalny” 1998, t. 13, s. 10-11.
- 6 Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dz.U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36). Dekret ten powierzał opiekę nad zabytkami ministrowi wyznań religijnych i oświecenia publicznego, a czynne działania w tym zakresie konserwatorom zabytków sztuki i kultury.

Endnotes

- 1 Article 30. The principle of protection of human dignity – the Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997 (Journal of Laws of 1997 No. 78, item 483 as further amended).
- 2 Act of 23 July 2003 on the Protection and Guardianship of Monuments (Journal of Laws of 2003 No. 162, item 1568 as further amended).
- 3 A. Jaroszyński, *Cmentarze i chowanie zmarłych*, [in:] *Encyklopedia podręczna. Prawo na co dzień*, Warszawa 1973, p. 74.
- 4 F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne, podręcznik dla duchowieństwa*, Opole 1958, p. 378.
- 5 J. Dziobek-Romański, *Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kanonicznych*, “Rocznik Historyczno-Archivalny” 1998, Vol. 13, pp. 10-11.
- 6 Decree of the Regency Council on the care of art and culture monuments (Journal of Laws of 1918 No. 16, item 36). This decree entrusted the care of the monuments to the Minister of Religious Denominations and Public Enlightenment,

- 7 Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości powstało w 1906 roku i istniało do 1944 r. Głównym celem jego działalności było propagowanie wiedzy o kulturze i sztuce polskiej, prowadzenie dokumentacji i inwentaryzacji zabytków, organizowanie wystaw i odczytów, a także prowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach, kontrola stanu ich zachowania oraz zapobieganie dewastacji zabytków. Szerzej na temat Towarzystwa oraz podejmowanych przez nie działań ochronnych w artykule J. Pruszyńskiego, *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Ochrona Zabytków” 1988, nr 2, s. 75-85.
- 8 Rozdz. 5, Kan. 1243 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r. (łac. *Codex Iuris Canonici, Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*) stanowiący, że „stosowne przepisy dotyczące porządku na cmentarzach, a zwłaszcza utrzymania i ochrony ich sakralnego charakteru, powinny być ustanowione przez prawo partykularne”.
- 9 Ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzeniu przyczyny zgonu (Dz.U. z 1932 r. Nr 35, poz. 359).
- 10 Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz.U. z 1933 r. Nr 39, poz. 311).
- 11 J. Dziobek-Romański, jw., s. 12.
- 12 D. Janicki, *Cmentarze w Polsce w prawie administracyjnym*, „Security, Economy & Law” 2014, nr 4, s. 19.
- 13 K.W. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, Warszawa 1855.
- 14 S. Szenic, *Cmentarz Powązkowski*, Warszawa 1979.
- 15 K. Grodziska, *O niełatwej sztuce opisywania cmentarzy*, [w:] 50/20. *Szkice i eseje na dwudziestolecie Międzynarodowego Centrum Kultury*, Kraków 2011, s. 332.
- 16 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jw.
- 17 Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz.U. z 2003 r. Nr 207, poz. 2016 ze zm.) art. 2 § 2 stanowi, że „Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, a w szczególności: ust. 3. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego”.
- 18 Ustawa z dnia 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary (Dz.U. z 2018 r., poz. 369).
- 19 Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. z 1959 r. Nr 11, poz. 62 ze zm.).
- 20 Przykładami zadbanych cmentarzy są między innymi Cmentarz Wojskowy na Powązkach, cmentarz wojskowy w Radzyminie (obecnie cmentarz parafialny rzymskokatolicki), a także cmentarze wojenne w Ołtarzewie, Siekierkach, Starych Łysogórkach. Z kolei cmentarze zaniedbane i zapomniane nawet przez mieszkańców to na przykład cmentarz wojenny w Wymysłowie Francuskim koło Łodzi oraz cmentarze pod Pabianicami w miejscowościach Chechle i Pawlikowice. Więcej na ten temat w artykule: A. Partridge, *Pomiędzy zapomnieniem a zamazaniem pamięci. Opieka nad cmentarzami Wielkiej Wojny w Małopolsce na przestrzeni ostatnich stu lat*, „Biuletyn Informacyjny PKN ICOMOS” 2016, nr 3 (34), s. 39-46.
- 21 P. Dobosz, *Problemy prawne ochrony zabytków cmentarnych w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 1998, nr 3, s. 211.
- and activities in this field to conservators of art and culture monuments.
- 7 The Society for the Care of the Monuments of the Past was established in 1906 and existed until 1944. Its main objective was to promote knowledge about Polish culture and art, to keep documentation and inventory of monuments, to organize exhibitions and readings, as well as to carry out conservation work on the monuments, to control their state of preservation and prevent the devastation of monuments. For more information about the Society and its protective activities see the article by J. Pruszyński *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Ochrona Zabytków” 1988, No. 2, pp. 75-85.
- 8 Chapter 5, Can. 1243 of the Code of Canon Law of 1917 (Latin *Codex Iuris Canonici, Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*) which states that “appropriate provisions concerning order in cemeteries, and in particular the maintenance and protection of their sacred nature, should be laid down by particular law”.
- 9 Act of 17 March 1932 on Burying the Dead and Establishing the Cause of Death (Journal of Laws of 1932 No. 35, item 359).
- 10 Act of 28 March 1933 on War Graves and Cemeteries (Journal of Laws of 1933 No. 39, item 311).
- 11 J. Dziobek-Romański, op. cit., p. 12.
- 12 D. Janicki, *Cmentarze w Polsce w prawie administracyjnym*, “Security, Economy & Law” 2014, No. 4, p. 19.
- 13 K.W. Wójcicki, *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, Warszawa 1855.
- 14 S. Szenic, *Cmentarz Powązkowski*, Warszawa 1979.
- 15 K. Grodziska, *O niełatwej sztuce opisywania cmentarzy*, [in:] 50/20. *Szkice i eseje na dwudziestolecie Międzynarodowego Centrum Kultury*, Kraków 2011, p. 332.
- 16 Act of 23 July 2003 on the Protection and Guardianship of Monuments, op. cit.
- 17 Act of 7 July 1994 Construction Law (Journal of Laws of 2003 No. 207, item 2016 as further amended), Article 2 § 2 states that “The provisions of the Act do not violate the separate provisions, in particular: paragraph 3 on the protection and guardianship of monuments – with regard to the objects and areas entered in the register of historic monuments and the objects and areas under conservation policy under the local spatial development plan”.
- 18 Act of 26 January 2018 amending the Act on the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation, the Act on War Graves and Cemeteries, the Act on Museums and the Act on the responsibility of collective entities for acts prohibited under penalty (Journal of Laws of 2018, item 369).
- 19 Act of 31 January 1959 on Cemeteries and Burying the Dead (Journal of Laws of 1959 No. 11, item 62 as further amended).
- 20 Examples of well-kept cemeteries include the Powązki Military Cemetery, the military cemetery in Radzymin (currently the Roman Catholic parish cemetery), as well as the war cemeteries in Ołtarzew, Siekierki and Stare Łysogórki. On the other hand, neglected cemeteries, forgotten even by the local residents include, for example, the war cemetery in Wymysłów Francuski near Łódź and the cemeteries near Pabianice in Chechle and Pawlikowice. More on this in the article: A. Partridge, *Pomiędzy zapomnieniem a zamazaniem pamięci. Opieka nad cmentarzami Wielkiej Wojny w Małopolsce na przestrzeni ostatnich stu lat*, “Biuletyn Informacyjny PKN ICOMOS” 2016, No. 3 (34), pp. 39-46.

- 22 Szerzej ten temat przedstawia: J. Szymoniczek, *Instytucjonalizacja współpracy w zakresie grobownictwa wojennego*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2015, nr 23.
- 23 Cmentarzysko to archeologiczny termin określający pozostałość po miejscach pochówku zmarłych. Groby te użytkowane były nawet przez kilkaset lat i liczyły od kilku do kilku tysięcy pochówków.
- 24 Epoka neolitu trwała na obszarze Europy Środkowej od 5500 do 2300 r. p.n.e., epoka brązu – od 2300 do 700 r. p.n.e., zaś epoka żelaza – od 700 r. p.n.e. do około 450 r. n.e.
- 25 *Encyklopedia sztuki starożytnej*, praca zbiorowa, Warszawa 1998, s. 126-171.
- 26 Najstarszy, odkryty niedawno kurhan w Stryjowie, w woj. lubelskim, datowany jest na III i II w. p.n.e.
- 27 P. Dobosz, jw. s. 212.
- 28 Generał Józef Dwernicki – dowódca kawalerii w powstaniu listopadowym. Zyskał sławę w walkach pod Zaleszycami, Tarnopolem, Chorostkowcem i Wieniawką. W 1810 r. odznaczony przez księcia Józefa Poniatowskiego Złotym Krzyżem *Virtuti Militari*. Odznaczony także francuskimi krzyżami srebrnym i złotym Legii Honorowej oraz Orderem Cesarskim Zjednoczenia. Po emigracji powrócił do kraju i osiadł we Lwowie.
- 29 Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz.U. z 1997 r. Nr 5, poz. 24 ze zm.).
- 30 Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 16 listopada 2007 r. w sprawie szczegółowego zakresu działań Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (Dz.U. z 2007 r. Nr 216, poz. 1595 ze zm.).
- 31 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jw.
- 32 Ustawa z dnia 2 lipca 1947 r. o utworzeniu Rady Ochrony Pomników Męczeństwa (Dz.U. z 1947 r. Nr 52, poz. 264).
- 33 Ustawa z dnia 21 stycznia 1988 r. o Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (Dz.U. z dnia 28 stycznia 1988 r.).
- 34 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 kwietnia 1988 r. w sprawie organizacji, trybu działania i zasad finansowania Rady Ochrony Pamięci Walki i Męczeństwa oraz komitetów ochrony pamięci walk i męczeństwa (Dz.U. z 1988 r. Nr 22, poz. 154).
- 35 Ustawa z dnia 29 kwietnia 2016 r. o zmianie ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2016 r., poz. 749).
- 36 Art. 2 pkt 4 Ustawy z dnia 29 kwietnia 2016 r. o zmianie ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2016 r., poz. 749).
- 37 Art. 24 Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisanego w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r. (Dz.U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318), stanowiący między innymi, że Kościół ma prawo do konserwacji cmentarzy – zgodnie z prawem polskim.
- 38 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jw.
- 39 Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (Dz.U. z 1960 r. Nr 30, poz. 168 ze zm.).
- 40 Art. 31 § 2 i 4 Kodeksu postępowania administracyjnego, jw.
- 41 P. Dobosz, jw., s. 213.
- 42 Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestrów zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub
- 21 P. Dobosz, *Problemy prawne ochrony zabytków cmentarnych w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 1998, No. 3, p. 211.
- 22 More on this subject: J. Szymoniczek, *Instytucjonalizacja współpracy w zakresie grobownictwa wojennego*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2015, No. 23.
- 23 A funeral site is an archaeological term for the remains of the burial sites of the dead. These graves were used for several hundred years and counted from several to several thousand burials.
- 24 The Neolithic Age lasted in Central Europe from 5500 to 2300 BC, the Bronze Age from 2300 to 700 BC and the Iron Age from 700 BC to around 450 AD.
- 25 *Encyklopedia sztuki starożytnej*, joint publication, Warszawa 1998, pp. 126-171.
- 26 The oldest, recently discovered burial mound in Stryjów, in the Lublin Voivodeship, dates back to the 3rd and 2nd century BC.
- 27 P. Dobosz, op. cit., p. 212.
- 28 General Józef Dwernicki – cavalry commander in the November Uprising. He became famous in the fights of Zaleszyce, Tarnopol, Chorostkowiec and Wieniawka. In 1810 he was awarded the *Virtuti Militari* Gold Cross by Prince Józef Poniatowski. He was also awarded the French Silver and Gold Crosses of the Legion of Honour and the Imperial Order of Unity. After emigration, he returned to Poland and settled in Lviv.
- 29 Act of 21 November 1996 on museums (Journal of Laws of 1997 No. 5, item 24 as further amended).
- 30 Regulation of the Prime Minister of 16 November 2007 on the detailed scope of activities of the Minister of Culture and National Heritage (Journal of Laws of 2007 No. 216, item 1595 as further amended).
- 31 Act of 23 July 2003 on the Protection and Guardianship of Monuments, op. cit.
- 32 Act of 2 July 1947 on the establishment of the Council for the Protection of Martyrdom Monuments (Journal of Laws of 1947 No. 52, item 264).
- 33 Act of 21 January 1988 on the Council for the Protection of the Memory of Struggle and Martyrdom Sites (Journal of Laws of 28 January 1988).
- 34 Regulation of the Council of Ministers of 25 April 1988 on the organisation, mode of operation and financing principles of the Council for the Protection of the Memory of Struggle and Martyrdom Sites and the Committees for the Protection of the Memory of Struggle and Martyrdom (Journal of Laws of 1988 No. 22, item 154).
- 35 Act of 29 April 2016 amending the Act on the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation and certain other acts (Journal of Laws of 2016, item 749).
- 36 Article 2 point 4 of the Act of 29 April 2016 amending the Act on the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation and certain other acts (Journal of Laws of 2016, item 749).
- 37 Article 24 of the Concordat between the Holy See and the Republic of Poland, signed in Warsaw on 28 July 1993 (Journal of Laws of 1998 No. 51, item 318), stating, inter alia, that the Church has the right to maintain cemeteries – according to Polish law.
- 38 Act of 23 July 2003 on the Protection and Guardianship of Monuments, op. cit.
- 39 Act of 14 June 1960 Code of Administrative Procedure (Journal of Laws of 1960 No. 30, item 168 as further amended).

- wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2011 r. Nr. 113, poz. 661).
- 43 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jw.
- 44 NIK, Informacja o wynikach kontroli, *Zabezpieczenie i udostępnianie zabytków architektury drewnianej oraz ich wykorzystywanie w promocji regionu*, nr ewid. 179/2017/P/076/LKR.
- 40 Article 31 § 2 and 4 of the Code of Administrative Procedure, op. cit.
- 41 P. Dobosz, op. cit., p. 213.
- 42 Regulation of the Minister of Culture and National Heritage of 26 May 2011 on keeping registers of historic monuments, national, voivodship and municipal inventories of monuments and the national list of monuments unlawfully stolen or exported abroad (Journal of Laws of 2011 No. 113, item 661).
- 43 Act of 23 July 2003 on the Protection and Guardianship of Monuments, op. cit.
- 44 NIK, Information on the results of inspections, *Securing and making available wooden architecture monuments and their use in the promotion of the region*, register no. 179/2017/P/076/LKR.

Bibliografia / Bibliography

Akty prawne / Legal acts

- Decret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dz.U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36).
- Kodeks Prawa Kanonicznego promulgowany 27 maja 1917 roku.
- Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z dnia 28 lipca 1993 r. (Dz.U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze sprost. i ze zm.).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestrów zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2011 r. Nr. 113, poz. 661).
- Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 16 listopada 2007 r. w sprawie szczegółowego zakresu działań Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (Dz.U. z 2007 r. Nr 216, poz. 1595 ze zm.).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 kwietnia 1988 r. w sprawie organizacji, trybu działania i zasad finansowania Rady Ochrony Pamięci Walki i Męczeństwa oraz komitetów ochrony pamięci walk i męczeństwa (Dz.U. z 1988 r. Nr 22 poz. 154).
- Ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o chowaniu zmarłych i stwierdzeniu przyczyny zgonu (Dz.U. z 1932 r. Nr 35, poz. 359).
- Ustawa z 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz.U. z 1997 r. Nr 5, poz. 24 ze zm.).
- Ustawa z 26 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ustawy o grobach i cmentarzach wojennych, ustawy o muzeach oraz ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary (Dz.U. z 2018 r., poz. 369).
- Ustawa z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz.U. z 1933 r. Nr 39, poz. 311).
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (Dz.U. z 1960 r. Nr 30, poz. 168 ze zm.).
- Ustawa z dnia 2 lipca 1947 r. o utworzeniu Rady Ochrony Pomników Męczeństwa (Dz.U. z 1947 r. Nr 52, poz. 264).
- Ustawa z dnia 21 stycznia 1988 r. o Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (Dz.U. z dnia 28 stycznia 1988 r.).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 ze zm.).
- Ustawa z dnia 29 kwietnia 2016 r. o zmianie ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2016 r., poz. 749).
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz.U. z 1959 r. Nr 11, poz. 62 ze zm.).
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz.U. z 2003 r. Nr 207, poz. 2016 ze zm.).

Literatura / Literature

- Affek-Bujalska B., *Podstawy prawne ochrony cmentarzy*, [w:] Michałowski A. (red.), *Ochrona cmentarzy zabytkowych: materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji Organizacja Lapidariów Cmentarnych Żagań-Koźuchów 20-23 czerwca 1993*, „Studia i Materiały – Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu: Cmentarze”, Warszawa 1994, nr 1 (04).
- Antoniak P., *Ustawa o muzeach. Komentarz*, Warszawa 2012.
- Bączkiewicz F., *Prawo kanoniczne, podręcznik dla duchowieństwa*, Opole 1958.
- Cebula R., *Ochrona prawna cmentarza żydowskiego w polskim porządku prawnym*, [w:] Rozmus D., Witkowski S. (red.), *Żydzi na Górnym Śląsku i Zagłębiu Dąbrowskim*, Kraków 2011.

- Chlebowicz P., *Sytuacja prawna właścicieli obiektów zabytkowych*, „Ochrona Zabytków” 2004, nr 1-2.
- Darmorost E., *Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Komentarz*, Warszawa 2014.
- Dobosz P., *Problemy prawne ochrony zabytków cmentarnych w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 1988, nr 3.
- Dobroński A., *2. Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Józefa Dwernickiego*, Pruszków 1993.
- Dolnicki B. (red.), *Ustawa o samorządzie gminnym. Komentarz*, Warszawa 2018.
- Dziobek-Romański J., *Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kanonicznych*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1998, t. 13.
- Encyklopedia sztuki starożytnej*, praca zbiorowa, Warszawa 1998.
- Ginter A., Michalak A., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2016.
- Grodziska K., *O niełatwej sztuce opisywania cmentarzy*, [w:] 50/20. *Szkice i eseje na dwudziestolecie Międzynarodowego Centrum Kultury*, Kraków 2011.
- Hrynicky W., *Bezpieczeństwo kulturowe na przykładzie ochrony miejsc spoczynku*, [w:] Matis J. (red.), *Národní a Mezinárodní Bezpečnost 2012. 3. Mezinárodní Vedecká Konference, Zborník vedeckých a odborných prác*, Liptovský Mikuláš 2012.
- Jagielska-Burduk A., *Zabytek ruchomy*, Warszawa 2011.
- Janicki D., *Cmentarze w Polsce w prawie administracyjnym*, „Security, Economy & Law” 2014, nr 4.
- Jaroszyński A., *Cmentarze i chowanie zmarłych*, [w:] *Encyklopedia podręczna. Prawo na co dzień*, Warszawa 1973.
- Klimowicz T., Sygowski P., Tarajko M., Trzcinski A., *Cmentarze żydowskie. Podręcznik dobrych praktyk w ochronie dziedzictwa kulturowego*, Lublin 2017.
- Łoza S., *Kawalerowie orderu Świętego Stanisława*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 10, 1931, nr 5.
- Michalczuk S., *O potrzebie ochrony zabytków cmentarzy. Dzieło sztuki i zabytek*, Warszawa 1976.
- Niewiadomski Z. (red.), *Prawo budowlane. Komentarz*, Warszawa 2018.
- NIK, *Informacja o wynikach kontroli, Zabezpieczenie i udostępnianie zabytków architektury drewnianej oraz ich wykorzystywanie w promocji regionu*, nr ewid. 179/2017/P/076/LKR.
- Partridge A., *Pomiędzy zapomnieniem a zamazaniem pamięci. Opieka nad cmentarzami Wielkiej Wojny w Małopolsce na przestrzeni ostatnich stu lat*, „Biuletyn Informacyjny PKN ICOMOS” 2016, nr 3.
- Pomniki Historii – źródło dziedzictwa kultury*, rozdz. II: *Wybrane wypowiedzi uczestników debaty*, Kancelaria Prezydenta RP, czerwiec 2011.
- Pruszyński J., *Organizacja ochrony zabytków w dwudziestolecu międzywojennym*, „Ochrona Zabytków” 1988, nr 2.
- Rudkowski T., *Cmentarze zabytkowe jako przedmiot polityki konserwatorskiej*, „Ochrona Zabytków” 1986, nr 4.
- Rudkowski T., *Drzewa na zabytkowym cmentarzu*, [w:] Mitkowska A. (red.), *Konfliktowe relacje pomiędzy drzewami a architekturą zabytkową. Materiały konferencji „Architektura - drzewo”*, Kalwaria Zebrzydowska, 6-7 listopada 1997 r., Kraków 1997.
- Szenic S., *Cmentarz Powązkowski*, Warszawa 1979.
- Szymoniczek J., *Instytucjonalizacja współpracy w zakresie grobownictwa wojennego*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2015, nr 23.
- Śledzikowski T., *Zabytkowe cmentarze i mogiły w Polsce: województwo bielsko-bialskie*, Warszawa 1995.
- Wójcicki K.W., *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, Warszawa 1855.
- Zimmermann J., *Prawo administracyjne*, Warszawa 2010.